

פרוגרמה רעיונית

דרך האבן

מסלול הליכה ומרכז מבקרים
למורשת האבן,
ההתיישבות והביטחון במגדל צדק

כתבה: קרן עוז – פשוט.
21.12.2016

3	פרק ראשון – מכלול הגן הלאומי.....
3	תקציר.....
3	חזון.....
3	מטרות.....
3	רקע.....
4	נושאים מרכזיים.....
7	פרק שני – רקע היסטורי.....
12	פרק שלישי – תכנית כללית.....
12	קהל יעד וצרכים.....
12	קונספט ותפיסת הפיתוח.....
13	פריסת התכנים במרחב.....
15	פרק רביעי – פירוש התחנות במסלול דרך האבן.....
21	המלצות כלליות.....
22	מקורות והפניות.....

תודות:

לד"ר אבי ששון, צוות ארכיון פתח תקווה, יסכה מארכיון ראש העין, מודי אורון, אורי סולימאני ויעל וולגמוט על סיועם
 בגיבוש הפרוגרמה ולד"ר אייל מיטרני על הארותיו.

פרק ראשון – מכלול הגן הלאומי

תקציר

בחלקו המזרחי של גן לאומי מגדל צדק, אזור בו ניתן למצוא שלל עדויות לתעשיית חציבת האבן והפקת הסיד לאורך השנים. סיפור מורשת האבן הינו סיפור מורכב בעל רבדים רבים, מתשתית הסלע עליה מושתתת תעשיית האבן, דרך טכנולוגיית הפקת חומרי הגלם ועד לשימוש באבן על ידי תרבויות שונות לאורך התקופות. לסיפור האנושי נלווה גם סיפור אקולוגי העוסק בהשלכות הסביבתיות של תעשיית האבן ובתהליך השיקום המורכב של אזור הגן הלאומי.

הפרוגרמה שלפניכם יוצרת **מסלול הליכה האוסף בתוכו את הממצאים והעדויות הפיזיות לתעשיית האבן באתר**. בתחנות השונות נפרטו התכנים והודגמו אמצעים שונים להמחשת הנושאים המרכזיים בכל אחד ואחד ממוקדי העניין באתר.

מטרת הפרוגרמה לכוון את אנשי המקצוע (בתוכם המעצבים ואדריכלי הנוף) לתכנון מפורט, הרואה מול עיניו את עולם התוכן העשיר והמגוון ולא שוכח את חשיבותה של חווית ביקור עשירה, מגוונת וייחודית.

חזון

חזון הגן הלאומי מגדל צדק הוא:

"אבן דרך – גן לאומי מגדל צדק יספר את סיפורה של האבן, כראי ליחסי הגומלין בין האדם והטבע על ציר הזמן". חזון זה עומד לנגד עינינו בבואנו לגבש מסלול ייחודי בעקבות האבן בגן הלאומי.

מטרות

- העברת התכנים המרכזיים של סיפור מורשת האבן בגן הלאומי מגדל צדק
- יצירת מסלול אשר יאפשר את העברת התכנים המרכזיים באופן חוויתי ומגוון
- התאמת דרכי ההמסרה וההמחשה לקהלי היעד השונים

רקע

גן לאומי מגדל צדק ממוקם במעבר אפק, מעבר צר שהיווה חלק מדרך הים. דרך הים הייתה דרך מסחר עתיקה אשר חיברה בין מצריים בדרום למסופוטמיה בצפון. נחל הירקון והביצות באזור חייבו את העוברים בדרך לעבור במעבר אפק ומי ששלט במעבר יכול היה לגבות מיסים ולרכוש סחורות משיירות המסחר שחלפו כאן. האזור מתאפיין במעבר נוח בין גבעות למישור ועשיר בסלע גיר איכותי. הגיאוגרפיה והגיאולוגיה עיצבו את פניה של ההיסטוריה באזור.

במשך אלפי שנים השתמש האדם בסלע הגיר לבנייה, תעשייה, חקלאות וקבורה. באזור מגדל צדק פזורות מחצבות עתיקות וחדשות, כבשני סיד בני אלפי שנים וכבשנים שתפקדו עד שלהי המאה שעברה. באזור רצף יישובי מימי החשמונאים ועד ימינו אנו. המבקר בגן הלאומי נחשף לשלל ממצאים; מהמצודה שבליבו של הגן, דרך כבשני הסיד ועד לגתות, בתי הבד, מבני הקבורה ובורות המים.

בין שלל המבנים פוגש המבקר גם את הטבע; בין סלעי הגיר, המחצבות אשר שוקמו עוטות ירוק ושלל פרחים באביב, בריכות החורף שנחפרו נמלאות בחורף במי גשמים ומתמלאות חיים. ברחבי הגן מקפצים הצבאים ובין הסבסבים מתחפרים דורבנים. מעל שמי האזור חולפים בעלי הכנף ברבבות, גם עבורם זהו מעבר יבשתי טבעי. חלק מסיפורו

של הגן עוסק בהרס ושיקום. המחצבות מהן חצב האדם אבן, נמלאו אשפה. בשנים האחרונות משהוכרז השטח כגן לאומי, מתבצע תהליך של פינוי האשפה, מילוי המחצבות בקרקע ושיקום בית הגידול הטבעי.

סיפורו של הגן הוא סיפור המשלב חי, צומח ודומם. אילו אבנים יכלו לדבר, היו וודאי יודעות לספר את סיפורן משחר הימים ועד ימינו. מסלול דרך האבן יספר את דברי האבן והאדם, סיפור גיאולוגי, היסטורי וטכנולוגי. המטיילים שיעברו בדרך האבן ילמדו על המקום מן הבסיס, הלא הוא סלע הגיר. המבקרים יעברו במסלול הליכה חוויתי ויתוודעו לחשיבותה של האבן בסיפור של מגדל צדק. סיפור זה חובק בתוכו את סיפור האבן כמשאב וחומר גלם, את השימוש שנעשה באבנים, את ההתפתחות הטכנולוגית בייצור ואת סיפורם של האנשים שחצבו, סיתתו והפיקו סיד לאורך השנים. ברחבי הגן הלאומי יוכלו המבקרים להכיר סיפורים על תקופות שונות.

במסלול דרך האבן בולטים כבשני הסיד. כבשנים אלו הינם נקודות ציון לעבודה והתעשייה העברית טרם קום המדינה. היחסים בין תושבי הכפר מג'דל יאבא ותושבי כפר חוצבים היו יחסים מורכבים שכללו עזרה הדדית לצד פעולות איבה. חלקם של תושבי כפר חוצבים ומאבקם העיקש למען אחיזה ועבודה עברית במקום יודגש. סיפור התפתחותה של ההגנה היהודית שהתרחש במקום זה ממש, יסופר גם הוא, מימי ההגנה על הפועלים היהודים ועל המפעלים במקום ועד הקרבות שליוו את קום המדינה.

נושאים מרכזיים

אבן גיר

הגיר הוא סלע משקע המורכב מהמינרל קלציט (סידן פחמתי). סלע הגיר נוצר בסביבה ימית רדודה והמקור העיקרי של הסידן הפחמתי המצוי בו הוא בעלי חיים ימיים. אבן הגיר עמידה לפגעי מזג האוויר ונוחה לכרייה ולסיתות ועל כן היא משמשת חומר גלם מצוין לבנייה. בארץ סלע הגיר נפוץ מאוד ויש לו שימושים רבים, ביניהם גם ייצור סיד כחומר מליטה. באזור מגדל צדק מחשופי סלע גדולים מאוד של סלעי גיר המתאימים לתעשיית הסיד וסלעי דולומיט (סלע הדומה בתכונותיו לסלע הגיר אך קשה ממנו ומורכב גם מהמינרל 'דולומיט') המתאימים לתעשיית האבן.

סיד, כבשני הסיד

בגן לאומי מגדל צדק ניתן לעקוב אחר ההתפתחות הטכנולוגית של ייצור הסיד בשלושת אלפי השנים האחרונות. הכבשנים הקדומים באזור זה מתאפיינים בבור עגול החפור לתוך האדמה ומדופן באבנים גדולות. לכבשן הסיד

הסקת כבשן מתוך אוסף מטסון 1

המסורתי שני חלקים עיקריים: החלק התחתון שבדרך כלל היה חפור באדמה שימש כתא הסקה והיה מקורה בכיפת אבן, החלק העליון, התנשא לגובה של מס' מטרים והכיל אבני גיר קטנות שנאספו בשדה. בתא התחתון היו שני פתחים, פתח ההסקה ופתח קטן יותר לאוורור. לאחר בניית הכבשן וטעינת האבנים לשריפה החל תהליך ארוך של הסקת הכבשן במשך שבעה ימים. הטמפל' בתא ההסקה הגיעה לכ-1,000 מעלות. את הכבשן הסיקו בעזרת צמחים. לאחר שבוע של בעירה היה צורך להמתין מספר ימים עד שאבני הסיד הפריכות יתקררו ואז ניתן

הכבשנים הקדומים לא השתנו הרבה עד ראשית המאה העשרים והשינויים היו בעיקר במבנה ובגודל. בתקופה מאוחרת יותר הסיקו את הכבשנים גם בסולר או מזוט.² הכבשנים המתקדמים היו רב פעמיים אך פעולתם לא הייתה רציפה. דופן הכבשן היה מוצמד למצוק על מנת לאפשר גישה לפתח ההזנה העליון³

AA% מתוך הארכיון ההיסטורי של שיוכן ובניי
³ מתוך ששון א. (2008) מגדל צדק – תיעוד כללי ארכיאולוגיה ומורשת, אשקלון
⁴ תמונות מתוך ארכיון פתח תקווה (חברי קיבוץ גבעת השלושה במגדל צדק)

מחצבות – טכנולוגיה, שיקום

מחצבה היא מקום ממנו מוציאים חומרי גלם מהאדמה. קיימים מגוון חומרים שניתן לכרות מהאדמה ומהם ניתן לייצר שלל חומרי בניה כגון בטון, מלט, חול, סיד, אספלט ועוד. ברחבי הארץ ניתן למצוא מחצבות בנות אלפי ומאות שנים, ממחצבות הנחושת מתקופת האבן בתמנע ועד מחצבות מודרניות המשמשות את האדם כיום.

במחצבות הקדומות⁵ השתמשו החוצבים ב'תעלות ניתוק' – תעלות אלו נחצבו סביב האבן בעזרת אזמלים וקרדומים והאבנים הוצאו אחת אחת ממשטחי הסלע. עם הזמן, האמצעים הטכנולוגיים השתנו והחוצבים השתמשו באמצעים מכאניים שונים. כיום כלים כבדים משמשים בפעולת הכרייה והחציבה וכ-12,000 טון של חומר נפץ משמשים את פעילות הכרייה והחציבה בשנה אחת בארץ.

בישראל כיום כשבעים מחצבות פעילות מהן חוצבים גיר, דולומיט, טוף, בזלת, כורכר, גרניט, חרסית, פוספט וחול. פעילות הכרייה יוצרת נזקים שונים לסביבה. בין הנזקים ניתן למנות: כריית בורות ויצירת מפגעים בטיחותיים, אבק ופגיעה בדרכי הנשימה של המתגוררים בסמיכות למחצבות, רעש, מפגעים חזותיים, פגיעה בבעלי חיים וצומח, סחף, שינוי משטר זרימת נחלים ועוד. מחצבות האבן הינן המחצבות אשר גורמות למירב הנזקים הסביבתיים והינן גם המורכבות ביותר לשיקום. ברחבי הארץ למעלה מ-250 מחצבות נטושות. מרבית המחצבות ננטשו כיוון שלא נותרו בהן חומרי גלם איכותיים לכרייה. לעיתים תכופות הופכות המחצבות הנטושות למטמנות פסולת (על פי רוב באופן לא חוקי). בשנת 1973 תוקנה פקודת המכרות וב-1978 הוקמה הקרן לשיקום מחצבות. תפקיד הקרן הוא למצוא מקור מימון לפתרון הבעיות הנוצרות בעקבות פעילות החציבה. ממועד הקמת הקרן לשיקום מחצבות, כל מחצבה חדשה מחויבת בהגשת תכנית הסדרה ושיקום המחצבה. מחצבות ישנות ונטושות אשר מוכרות על ידי הקרן כאתרים שיש לשקמם, עוברות תהליכי ניקוי, פינוי ושיקום.

באזור מגדל צדק שרידי מחצבות קדומות לצד מחצבה פעילה הגובלת ממזרח בשטח הגן הלאומי (ממזרח לנחל שילה). עיקר עבודות החציבה והפקת הסיד בשטח הגן הלאומי התקיימו משנות העשרים ועד שנות השבעים של המאה העשרים. עם נטישת המחצבות הפך האזור לאתר פיראטי לפינוי פסולת והושלכה בו בעיקר פסולת בניין. בשנת 2005 הוכרז השטח כגן לאומי ובעשור האחרון נערכות ברחבי הגן פעילויות פיקוח, פינוי פסולת ושיקום סביבתי.

⁵ <https://youtu.be/IDz0Serm3eU> - סרטון המציג שיטות קדומות לסיתות אבן גיר.

פרק שני – רקע היסטורי

הכפר מג'דל יאבא

מג'דל יאבא היה כפר ערבי ששרידיו נמצאים בשטח הגן הלאומי. משמעות השם הערבי "מגדל יפו" מכיוון שניתן היה לצפות מהכפר אל העיר יפו. הכפר כונה גם מג'דל צ'אדק על שם השייח צ'אדק אל ג'מעני שהשתלט על האזור במאה ה-19 ובנה טירה על חורבות המצודה הצלבנית במקום. השייח צ'אדק גבה באופן בלתי חוקי מיסים מהעוברים באזור עד אשר הוגלה על ידי השלטונות העות'מאניים. בעברית מכונה המקום מגדל צדק.

"בתקופת המנדט השתייך הכפר לנפת רמלה מחוז לוד (1945). על פי סקר הכפרים שהתקיים בשנת 1945 שטחי אדמותיו היו 26,632 דונם והכפר מנה 1,520 נפשות. במלחמת העצמאות הכפר שימש בסיס לכוח הערבי ובו התבצרו חיילים עיראקים. ב-13 ביולי 1948 נכבש הכפר על ידי לוחמי חטיבת אלכסנדרוני, תושביו הפכו לפליטים ונמצאים, ברובם, במחנה הפליטים בלאטה שבשכם".⁶

"...כל שכונה בכפר הייתה מיושבת בבני חמולה אחרת, ובכל אחת ניצב דיואן (חדר הארחה) לקבלת אורחים ולמפגשים ציבוריים. בשנת 1888 נוסד בכפר בית-ספר, בו למדו 147 תלמידים באמצע שנות ה-1940. ב-1935 נבנה בכפר מסגד, ובנוסף הייתה בו מרפאה. התושבים התפרנסו מגידולי בעל כגון חיטה, תירס, שעורה ושומשום, וכן מגידול ירקות, הדורים ובננות שהושקו ממי בארות. ב-1931 נמנו בכפר 966 תושבים שהתגוררו ב-227 בתים, ואילו ב-1944-45 עלה מספר התושבים ל-1,520 נפש, מוסלמים ברובם המכריע. באותה עת השתרעו אדמות הכפר על 26,632 דונם, שמתוכם נרכשו 596 בידי יהודים".⁷

כפר חוצבים

'כפר חוצבים' הוא כינוי להתיישבות היהודית באזור מגדל צדק. זוהי נקודת היישוב הראשונה בארץ שמטרתה התבססות על חרושת אבן. נעשו ניסיונות קודמים לעבודה יהודית באבן בהר טוב, ירושלים, חיפה, טבריה ובכרמל, וכולם לא צלחו. ראשיתה של ההתיישבות היהודית במקום התבצעה ביוזמתה של חברת 'סולל בונה' להקמת מחצבה יהודית ראשונה במגדל צדק.

קבוצת טיטלבוים הגיעה למקום בשנת 1924 על מנת לבצע את המשימה. הקבוצה מנתה 11 חברים, גברים ונשים, חברי 'החלוץ' בוורשה. החברים, בני העלייה השלישית, עבדו בדרך לארץ עם יוסף טרומפלדור והיוו את הגרעין הראשון להקמת המחצבה.

הקבוצה הקימה שני צריפים ללא רצפות, האחד למגורים והשני לחדר אוכל. על חיי הקבוצה והקשיים ניתן ללמוד מהמצוטט: "ולא ייפלא – מספרת בלה אשתו של אליהו – שישבנו בחדר האוכל עם רגלים מורמות על הספסלים מפאת העכברושים והעקרבים שהתרצצו בצריף בחופש מלא"⁸ לימים בלה מונתה לחובשת הקבוצה. לרשותה עמד ארון תרופות קטן ובו משחה שחורה, יוד, שמן קיק וכדורים נגד כאב ראש ושיניים. בהמשך הגיעה ד"ר רבקה קמינסקה על חמור מפתח תקווה פעם בשבוע.

⁶ מג'דל צאדק מתוך ויקיפדיה 14.09.2016

⁷ https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%92%27%D7%93%D7%9C_%D7%99%D7%90%D7%91%D7%90

⁸ מג'דל יאבא מתוך האתר 'זכורות' 14.09.2016 <http://www.zochrot.org/he/village/49254>

⁹ רייכר מ. 1968, העמדה הקדמית (עמ' 19), דפוס מל"ן, תל אביב.

9

העבודה התבצעה באמצעות פטישים וחומרי נפץ שהוכנו באמצעים פרימיטיביים. התוצרת הובלה בקרונות (דקוביל) על גבי פסים שהונחו על פני מרחק של 3-4 ק"מ ממקום החציבה עד למפגש עם מסילת הברזל בתחנת ראש-העין. מטרת הקבוצה הייתה להקים כפר של חוצבים וחקלאים במגדל צדק. חברי הקבוצה לא הצליחו לגייס כספים לרכישת הקרקעות. באין תקווה ליישוב קבע, חברי הקבוצה עזבו את המקום.

ב-1925 הגיעה למקום "קבוצת הכ"ג של חברי החלוץ מבסרביה ורומניה. קבוצה זו מנתה כ-50 איש וביניהם מספר משפחות עם ילדים. בנוסף לשני הצריפים שהיו במקום, נבנו ע"י 'סולל בונה' צריפים נוספים, שאחד מהם שימש כבית ילדים, אחר כחדר תרבות וצריפים נוספים, שהתאימו לחיים הקולקטיביים של הקבוצה. את מי המקלחת הוביל ערבי מהכפר מג'דל יאבא אל חברי הקבוצה מהירקון. המתיישבים ניסו לשוות למקום צביון של יישוב קבע: טיפחו חצר, הקימו מחסן כלים, גידלו פרחים, מטפסים ושיחים. מוכתר הכפר התנגד לנטיעת עצים בטענה שכאשר יהודי נוטע עץ הוא רואה את האדמה כקניינו הפרטי. על אף זאת, היחסים עם הערבים היו טובים. בהתיישבות הקטנה התקיימה פעילות תרבותית ענפה שכללה הרצאות, ארוחות משותפות, שירה וריקודים.

העבודה הייתה קשה וכך גם התחרות עם מחצבות אחרות. התוצרת של מגדל צדק הובלה בקרונות עם זוג פרדות לתחנת העזר בראש העין וממנה ברכבת ללוד ותל אביב. ההובלה ייקרה את מחירי האבן. המחצבות של הערבים בבית נבאלה התחרו במחירי האבן ו'סולל בונה' הפסידה את ההזמנה הבריטית לסלילת כביש תל אביב-פתח תקווה. בשנת 1927, עם המשבר הכלכלי הגדול, ירד נפח העבודה במקום ו'סולל בונה' לא שילמה לקבוצה על עבודתה. חברי הקבוצה עשו ככל יכולתם להישאר במגדל צדק. מספר חברים, ביניהם דב טבצ'ניק הקימו את 'קואופרטיב החוצב' אך ב-1928 אחרוני החברים נאלצו לעזוב את המקום.

ב-1931 ההסתדרות פרשה חסות על המקום וחידשה את העבודה במגדל צדק. ההסתדרות קיימה שותפות עם ערבי מחיפה בשם טאהר קרמן שחכר את הקרקעות מערביי המקום והעבודה במחצבה הפכה להיות עבודה יהודית-ערבית. ב-1932 שלושה יהודים (סלונים, בר לוי וקרצ'מר) רכשו 65 דונם, ייבאו מכונות מודרניות והקימו את כבשן הסיד המודרני היחיד מסוגו במזרח התיכון. הכבשן התנשא לגובה של 32 מטרים ותוצרתו נחשבה מצוינת. כמו כן הוקם מפעל למימת הסידן (משחה רכה המורכבת מסיד ומים) בו עבדו בעיקר יהודים. במחצבה עבדו סך הכל כ-120 פועלים יהודים וערבים והיחסים ביניהם היו תקינים. ב-1933 התוצרת של מגדל צדק שווקה לכל דורש ובתי תל אביב והשרון נבנו מאבני המחצבה. מדו"ח מועצת הפועלים בפתח תקווה 1933-1935 עולה כי במגדל צדק תשע מחצבות

⁹ התמונות מתוך ארכיון פתח תקווה.

יהודיות המעסיקות 316 פועלים, מתוכם 48 יהודים; 36 במחצבות ו-12 אצל סלונים. כל בעלי המחצבות מכרו את הסחורה תחת המותג "עבודה עברית מאורגנת".

העבודה הקשה ביותר הייתה בכבשנים. העבודה כללה את הוצאת הסייד הרוחח מן הכבשנים, טעינתו בשקים והעמסתו במכוניות המשא. במהלך העבודה נפצעו פועלים באופן קבוע ובתאונות עבודה קשות אף נהרגו. 'פטישניק' במחצבה (האדם שעבד עם פטיש שמשקלו 14 ק"ג בעזרתו ניפץ את הסלעים) השתכר 45 גרוש ליום ופועל רגיל – 35 גרוש (לעומת עבודות חקלאות בפרדסים בהן השתכרו הפועלים 20-17 גרוש ליום עבודה)¹⁰.

ב- 29.05.36, במהלך 'המרד הערבי', הסתערו על מגדל צדק ערבים שהגיעו מאזור לוד. במהלך הלילה נהרסו מכוניות החציבה, המשרפה, בית החרושת למימן, המכוניות לגריסת חצץ, המפעל ליצירת צבע סיד, מחסנים ובתים. מלאכת ההרס נמשכה לסירוגין במשך חודשים מספר, במהלכם אסרו השלטונות הבריטים על עבודה ונוכחות יהודית במקום.

אחרי הרס המפעלים ב-1936 החליטו השותפים סלונים, בר לוי וקרצ'מר להקים מחדש בעבודה עברית בלבד. חמישים ושניים שומרים מאגודת השומרים נשכרו לצורך ההגנה על המקום. מפקד השמירה היה יצחק שדה – לנדוברג, לימים מקים פלוגות השדה והפלמ"ח. במגדל צדק הותקנו ביצורים, עמדות, גדרות ובתי אבן לפועלים. כמו כן הוקמו גם מטבח פועלים, חדר אוכל, מרפאה, ספרייה ושירותים והתקיימו שיעורי ערבית. (ע"פ הדו"ח של בר לוי הוקמו במקום בתי דירות שחוברו לחשמל ולמים ל-100 שומרים ופועלים).

במחצבת סולל בונה נבנה מבנה בטון ועליו עמדה מבוצרת. על כבשני גורפינקל וסלונים הוצבו שתי עמדות מבוצרות. בחצר סלונים ארבע עמדות מבוצרות. השומרים היו כפופים למשטרת רמלה הבריטית ומאוחר יותר סופחו למשטרת הנוטרים העבריים ברמת גן. בסופי שבוע, בהיעדר השגחה בריטית, נערכו במקום בסתר אימוני ההגנה. שיטת השמירה שהנהיג יצחק שדה¹¹ הייתה בשוטטות במקום דבקות בעמדות. פעילות ההגנה כללה תקשורת בעזרת איתותים ביום ובלילה מביצורי חצר סלונים לכפר סירקין, בו הייתה עמדה מעל מגדל בריכת המים. במגדל נערכו אימונים וניסיונות בפיצוצים כיוון שאלו היו הקולות הקבועים שבקעו מן המחצבות והדבר לא עורר בבריטים ובערבים חשד. ההגנה ייצרה במקום רימונים ויצאה למארבים בהנהגתו של יצחק שדה כנגד הכנופיות הערביות.

ב-1941 סופחה מחצבת מגדל צדק לחברת מפעלי סולל בונה שנקראו 'אבן וסיד'.

ב-1945 בר לוי יצא מן השותפות ומכר את חלקו ל'אבן וסיד', סלונים עזב גם הוא ב-1950 ואחרון עזב קרצ'מר.

ב-1945, עם סיום מלחמת העולם השנייה והירידה בביקוש הצבאי למוצרי אבן, חזר ועלה המתח בין העובדים היהודים לערבים. באותה עת החלה גם התארגנות ערבית לאומית שראשיה טענו כי "מגדל צדק ואדמותיה שייכים לערבים, כשם שתל אביב ופתח תקוה שייכות ליהודים". בשנת 1947, אילצו מאות תושבים ערבים את היהודים לעזוב את המקום והמחצבות ניטשו. עם פרוץ מלחמת השחרור נהרסו המפעלים בשנית.

10 המלחמה על תנאי ההעסקה - <http://historical-archive.shikunbinui.com/item/fe50213e-6fd9-4643-b0a7-d080e3397e2b?fromYear=1920&toYear=2016&searchTerm=%D7%9E%D7%92%D7%93%D7%9C+%D7%A6%D7%93%D7%A7&type=8&typeName=%D7%A1%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%9D+%D7%95%D7%97%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%95%D7%AA>

11 סרטון קצר על יצחק שדה - <http://historical-archive.shikunbinui.com/item/5cbe9051-8df2-4f81-8a11-b384958b2015?fromYear=1920&toYear=2016&searchTerm=%D7%9E%D7%92%D7%93%D7%9C+%D7%A6%D7%93%D7%A7&type=11&typeName=%D7%A1%D7%A8%D7%98%D7%99%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%95%D7%AA>

b384958b2015?fromYear=1920&toYear=2016&searchTerm=%D7%9E%D7%92%D7%93%D7%9C+%D7%A6%D7%93%D7%A7&type=11&typeName=%D7%A1%D7%A8%D7%98%D7%99%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%95%D7%AA

לאחר ששוקמו המחצבות והכבשנים ב-1937 התחדשה העבודה במחצבות הסמוכות למגדל. בתוך זמן קצר הוקמו והופעלו באזור 21 מחצבות, 22 מגרסות, וכבשני סיד. מספר הפועלים הגיע ל-700 איש, בכללם 70 פועלים מתושבי כפר קאסם. מועצת פועלי פתח תקוה ערכה קורסים בחציבה לשילוב עולים חדשים במחצבות. השנים 1949-1951, היו שנות שיא בהפקת אבן במגדל צדק.

היחסים בין תושבי הכפר לחברי כפר חוצבים

היחסים בין תושבי הכפר הערבי ליהודים שעבדו במחצבות וכבשני הסיד במגדל צדק החל משנות העשרים של המאה העשרים היו מורכבים. הערבים היו הבעלים של מרבית הקרקעות (מעט קרקעות נרכשו על ידי יזמים יהודים) ומרבית הפועלים במחצבות היו ערביים מהכפר ומהאזור. עם התיישבותם של יהודים באזור הפכו היהודים תחילה לשכנים ובהמשך למתחרים על מקור הפרנסה. כל הידוע לנו על היחסים בין המתיישבים היהודים והערביים עולה מתוך טקסטים שנכתבו על ידי ועל המתיישבים היהודים באזור. מכתבי קבוצת טיטלבוים, שהייתה הקבוצה היהודית הראשונה שהגיעה להתיישב ולעבוד בסמיכות לכפר הערבי בשנת 1924, עולה כי המחסור במים ובמזון ממנו סבלו חברי הקבוצה, נפתר על ידי סיוע מתושבי הכפר מגדל צדק. עם התפתחות המחצבות וכבשני הסיד חלק מהמחצבות היו בבעלות משותפת של יהודים וערבים והפועלים עבדו זה לצד זה. הרופא היהודי שהגיע מפתח תקווה טיפל גם בערביי הכפר. חברי גבעת השלושה שעבדו במחצבות נדרשו להגיע אל העבודה בארבע בבוקר ועשרה מהחברים שכרו חדר בכפר הערבי על מנת לעמוד בדרישה זו. דוגמאות אלו מעידות כי התקיימו שיתופי פעולה והיו יחסים שהתבססו על צורך כלכלי ועל רצון טוב בין היהודים לערבים במגדל צדק.

מדו"ח מועצת הפועלים של פתח תקווה 1933-1935 עולה כי במגדל צדק פעלו תשע מחצבות יהודיות שהעסיקו 316 פועלים, מתוכם 48 יהודים בלבד.

עד 1936 מתוארים בסך הכול יחסים טובים, אם כי מוזכרים שני אירועים אלימים של מקרי שוד שהתרחשו במחצבות סלונים על ידי ערביים מהאזור. במהלך המרד הערבי במאי 1936 נערכה הסתערות ערבית על המקום. ההסתערות כללה הרס של מכונות החציבה, המשרפה, בית החרושת למימן, מכונות לגריסת חצץ, מפעל קטן ליצירת צבע סיד, מחסנים ובתים, הכול נהרס ונשרף בדינמיט. בעקבות התקפה זו נפסקה העבודה העברית במקום ובעלי המפעלים היהודים החליטו להקים כוח של נוטרים ולעבור לעבודה עברית. היחסים בין היהודים והערביים התדרדרו עד מלחמת העצמאות, במהלכה נכבש הכפר הערבי ותושביו נמלטו לשכם.

מלחמת השחרור

תאריך הצבעת האו"ם בנוגע להקמת מדינה יהודית מתקרב ומעורר תסיסה ומתיחות בין הערבים ליהודים. ב-5.03.48 הוחלט על הפסקת העבודה (המשותפת) במגדל צדק ופינוי המחצבות. באפריל 1948 מספר מונטקה פוז'נסקי כי התקבלה הוראה לעזוב את מגדל צדק וכי לפני עזיבת המקום פורקו המכונות שניתן היה לקחת, מוקשו בריכות הסולר ומה שנותר במקום פוצץ. ב-30.05.48 האצ"ל ניסה לכבוש את האזור אך נעצר בראש העין. ההגנה שלחה למקום פלוגה בפיקודו של דני קורנפלד ובה שלוש מחלקות: אחת במגדל צדק, אחת בכפר סירקין ואחת בגת רימון. פלוגה של הצבא העירקי חנתה מנגד, בכפר קאסם.

'מבצע בתק' (מבצע לכיבוש ראש העין ומגדל צדק) היה חלק מ'מבצע דני' (מבצע כיבוש מרחב לוד – רמלה) והתקיים במערכת עשרת הימים (9-18.07.48). משימת כיבוש האזור הוטלה על שני גדודים, גדוד 32 של חטיבת אלכסנדרוני וגדוד 145. טרם המבצע המודיעין אסף ידיעות, השיג תצלומי אוויר ואף חיבר קו לטלפון האויב והאזין לשיחות בין מגדל צדק לעיראקים ולירדנים.

כוחות האויב נפרסו באזור בחלוקה הבאה: פלוגה עירקית סדירה ישבה במגדל צדק, בראש העין ישבו שתי מחלקות עירקיות ומחלקת משוריינים. בכפר קאסם ישבו פלוגה רזרבית, מחלקת משוריינים וסוללה של תותחי שדה. בבית נבלה ישבה פלוגה של הלגיון הירדני.

אל מול כוחות האויב כלל הכוח היהודי שלוש פלוגות רוביות, גדוד חיל משמר, מחלקות מקלעים בינונים, מרגמות ומשוריינים מהגדוד המסייע של החטיבה וסוללת מרגמות כבדות.

כיבוש הכפר תוכנן ל-11.07.48. הכוחות יצאו בלילה ולפנות בוקר נכבש רוב הכפר בהתנגדות מועטה מאוד. למחרת נערכה התקפת נגד, בה נהרגו ארבעה יהודים וכפי הנראה עשרים ערבים¹². בסך הכל נהרגו 36 לוחמי צה"ל במהלך הקרבות על מגדל צדק וראש העין.

¹² מתוך עדותו של אפרים אגוזי נוסבויס, העמדה הקדמית, עמ' 132

פרק שלישי – תכנית כללית

קהל יעד וצרכים

קהל היעד כולל **תלמידים ומבוגרים בביקור פרטי ומשפחתי או בביקור קבוצתי מאורגן**. כיוון שמדובר בקבוצות בעלות אופי וצרכים שונים, המסלול נבנה כך שחלק ממנו מודולארי. קבוצות המעוניינות בכך, יוכלו ללכת את המסלול המלא ואילו קבוצות המתקשות בהליכה או מטיילים שלרשותם עומד זמן קצר יוכלו לביקור בחלק ממוקדי העניין. יש לתת מענה לקבוצות באופן הבא:

1. לאורך המסלול יתוכננו נקודות מוצלות במרחקים של כ-200-300 מטר זו מזו.
2. בנקודות מרכזיות (נק' 1 – תחילת המסלול, נק' 5 רחבת הכניסה של מתקן המשרפה, נק' 7 – חצר מרכז המבקרים) יתוכננו נק' ישיבה לקב' של כ-60 איש.
3. בנקודות המרכזיות מומלצת הצבת ברזיות לשתייה וחניית אופניים. רוכבי אופניים יוכלו לערוך טיול אופניים ולשלב בו עצירות ואף הליכה קצרה אל חלק מתחנות המסלול. ניתן ומומלץ להנגיש חלק מהמוקדים המרכזיים למוגבלים בהליכה (מצוין בפירוט התחנות). יש לשקול בחיוב אפשרות של רכבת שתוביל את הקהל מהמצודה ותעצור במוקדי העניין המרכזיים. ברכבת כזו מומלץ לשלב הדרכה קולית המתייחסת לממצאים הנראים בשטח. יש להתאים את שפות השילוט כמקובל על פי חוק – עברית, ערבית ואנגלית.

קונספט ותפיסת הפיתוח

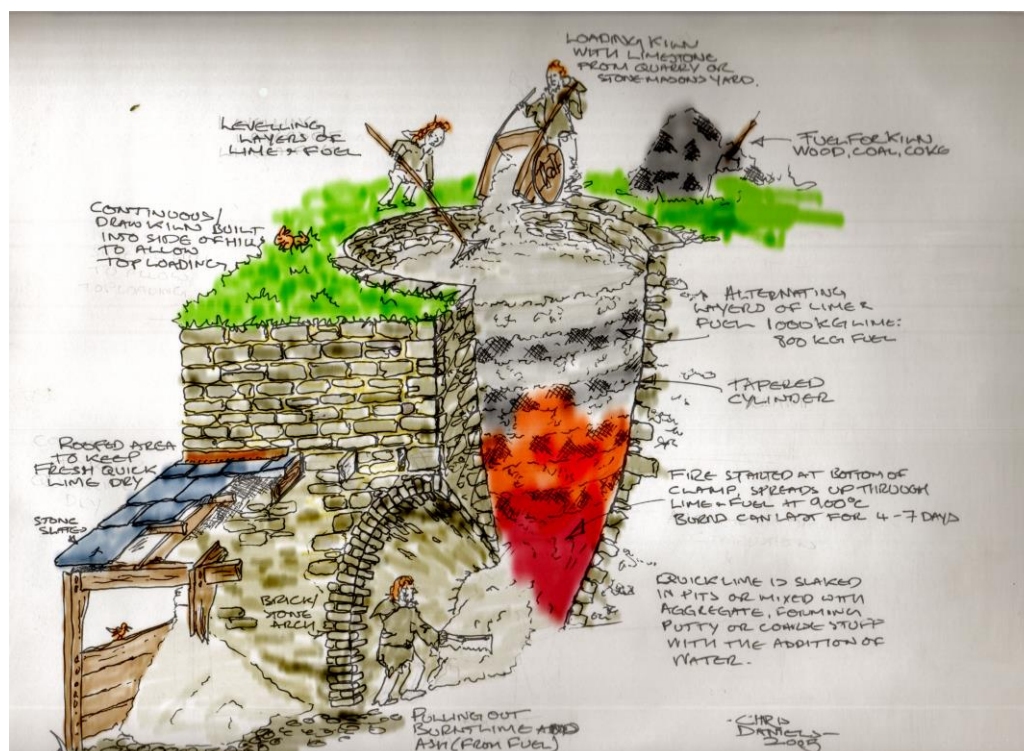
לאורך המסלול פזורים שלל ממצאים שכל אחד מהם שופך אור על חלק אחד מהסיפור. כל ממצא שהוגדר כ"מוקד עניין" יפותח כתחנה לאורך המסלול, ובו יעשה חיבור פיזי ורעיוני בין הסיפור לבין השטח.

כל תחנה קיבלה את שמה מביטוי בו מופיעה המילה אבן או סלע. הביטויים מייצגים חלק משלל הדימויים בעזרתם תופס האדם את תכונותיה של האבן ומדגישים את חשיבות האבן ומרכזיותה עבור האדם. הביקור במרכז המבקרים בתחילת/סיום המסלול יכרוך יחדיו את כל הממצאים והנושאים לכדי סיפור אחד שלם.

בתפיסת הפיתוח אנו מעוניינים להחיות את המבנים והממצאים ולאפשר למבקרים לחוות אותם בהיבטים שונים. האמצעים בהם נרצה להשתמש:

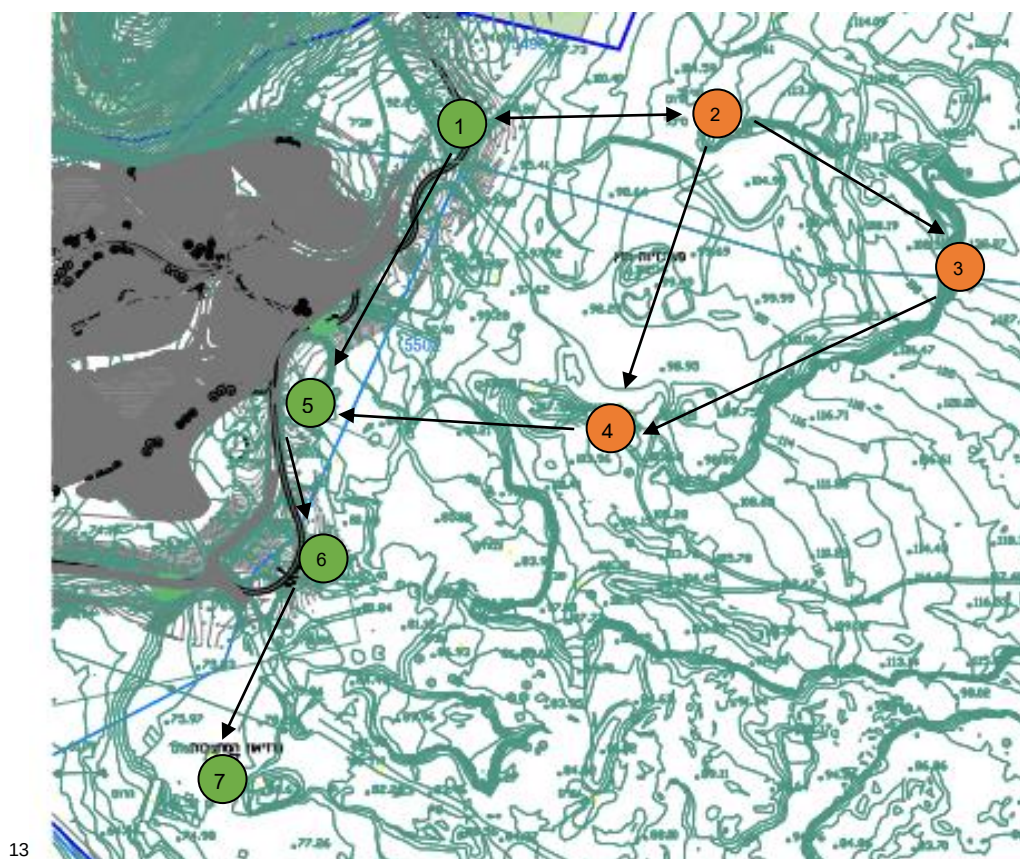
1. אמצעים פיזיים - העבודה באבן הינה עבודה פיזית מאומצת וברצוננו לחבר את המבקר לחוויה הפיזית באתר (כניסה אל תוך כבשן, טיפוס מתוך כבשן, הליכה על שפת מצוק, ירידה/עליה בסולמות, הובלת קרוניות אבן, חציבה וכד').
2. אמצעי שמע – שימוש במבני משריפות הסיד והגברת חווית הביקור הייחודית בתוכם בעזרת שמע (דימוי קולות החציבה, קולות הפועלים בכבשנים, רחש השריפה, מוסיקה וכד').
3. אמצעים אסתטיים וויזואליים – יצירת שפה עיצובית המשתמשת באבן להמחשת והדגשת סיפור המקום. ניתן לשלב שימוש בפסלי אבן ודמויות של פועלים, לשלב בקירות המחצבה דמויות אבן של בעלי חיים, שיחזור מבנים כגון כבשן סיד קדום, שילוב תצוגה של חומרי הגלם (אבנים מסותתות בגדלים שונים, סיד וכד'). שימוש באיורים צבעוניים להמחשת הטכנולוגיות השונות באתר.

4. אמצעי המחשה לאורך השביל – הצגת חתכים של השביל והמחשת השימוש בסייד ובאבן לאורך השביל על מנת להראות למבקר את חשיבות חומרי הגלם הללו בכל מקום בו אנו נמצאים ובחיי היום יום שלנו.

פריסת התכנים במרחב

מס'	שם התחנה	מיקום	תוכן
1	דרך האבן	בשביל המרכזי החוצה את הגן, מול כבשני 'השלישיה'	כמבואת מידע המספרת על המסלול, אורכו ותכניו וכוללת מפה ומידע קצר וכללי על תעשיית האבן באתר לאורך השנים
2	אבן החכמים	כבשני משרפת השלישיה	טכנולוגית הפקת הסייד ושימושו
3	אבן שאין לה הופכין	תחנה הצופה אל המחצבה מהמצוק	תעשיית חציבת האבן, נזקי החציבה ותהליך שיקום המחצבה
4	סלע המחלוקת	משרפת סלונים-בר לוי-קרצמר	יחסי יהודים – ערבים במגדל צדק, המרד הערבי, אופן שינוע האבנים
5	אבנים שחקו מים	רחבת הכניסה של משרפת רבינוביץ (?)	סיפורם של הפועלים במחצבות ובכבשנים, בקשיים בעבודה ובנחישות וההתמדה של הפועלים.
6	אבן בוחן	משרפת גרופינקל	בסיפורו של כפר חוצבים ובמבחנים בהם עמדה ה'הגנה' במגדל צדק.
7	אבן פינה	מפעל הבלוקים הישן	מרכז מבקרים הפורש את הסיפור השלם של מורשת האבן במגדל צדק

13

דרכי הגעה, אפשרויות ומשך הביקור

דרכי הגעה אל תחילת המסלול:

1. לאחר ביקור במצודה, יציאה בשביל היורד מהמצודה דרך השער המזרחי והליכה של כ-400 מטרים לכיוון כבשני הסיד הצפוניים (מסומנים במפה במספר 2) במחצבה הגדולה.
 2. הגעה אל תחילת המסלול דרך מבואת הכניסה לאתר בשביל המתחבר אל הטיילת של שכונת ראש העין וירידה מהטיילת דרומה בדרך החולפת צפון – דרום לאורך הגן הלאומי.
- אפשרויות ומשך הביקור:

- אורך המסלול המלא (תחנות 1-7) הוא כקילומטר וחצי ומשך ההליכה כולל שהייה בתחנות מוערך בשעה וחצי עד שעתיים וחצי למשפחות וקבוצות תלמידים.
- משך הביקור במרכז המבקרים למורשת האבן (מוגדר כתחנה מס' 7) מוערך ב-30 דקות.
- המבקרים יכולים לבחור באפשרויות קצרות יותר כגון:

1. תחנות 1,2,4-7
2. תחנות 1,5-7
3. תחנה 7 (ביקור במרכז המבקרים) בלבד.

פרק רביעי – פירוט התחנות במסלול דרך האבן

תחנה 1

מיקום: בשביל הגישה אל "השלישיה"

נושא מרכזי: מבואת כניסה למסלול "דרך האבן" - התמצאות בזמן ובמרחב

תכנים:

1. הצגת המסלול (מפה, תחנות, אורך, דרגת קושי)
2. הצגת ציר הזמן בשני רבדים: אירועים מרכזיים בסיפור ההיסטורי של המקום והתפתחות טכנולוגית של תעשיית

האבן לאורך הזמן

3. רקע כללי מורשת האבן

המלצות לפיתוח והמחשה:

- יצירת פינת ישיבה מוצלת הצופה אל השביל
- מיקום שילוט ומפה הפונים אל השביל
- שימוש באבן (בשילוט, בספסלים וכד')

תחנה 2 – אבן החכמים

מיקום: משרפת 'השלישיה'

נושא מרכזי: הפקת סיד

תכנים:

1. התפתחות טכנולוגית הפקת הסיד לאורך השנים
2. שימושי הסיד

המלצות לפיתוח והמחשה:

- יצירת רחבת ישיבה מוצלת בכניסה אל הכבשנים
- שיקום ושימור המשרפה כך שניתן יהיה להכשירה לכניסת קהל
- יצירת אפשרות לכניסה אל אחד משלושת המבנים וטיפוס בעזרת סולם מתוכנן אל התצפית ובריכת האגירה מעליו.

- שיחזור כבשן סיד קדום והצבתו ברחבת הכניסה יחד עם מערום סיד לצורך המחשת הסבר ההתפתחות

הטכנולוגית

- שמע בתוך הכבשן
- שילוט

תחנה 3 – אבן שאין לה הופכין?

מיקום: על המצוק מעל המחצבה המשוקמת – יש לבחון אפשרות לפיצול תחנה זו לשתי תחנות: האחת צופה אל המחצבה והשנייה אל הנוף סביב.

נושא מרכזי: המחצבה

תכנים:

1. סלע הגיר כמשאב, חומר גלם ובית גידול – הקשר בין המסלע לצומח ולחי
2. חשיבות המסדרון האקולוגי היבשתי וציר הנדידה הארצי
3. בית גידול טבעי וחשיבותו למשק המים
4. נזקי החציבה ותהליך שיקום המחצבה

המלצות לפיתוח והמחשה:

- נק' תצפית משולטת
- פיסול בעלי חיים מאבן לאורך השביל ועל המצוק
- בחינת אפשרות פיתוח של גשר תלוי או מעברים אתגריים לאורך המצוק
- שילוט המשלב תמונות להמחשת תהליך שיקום המחצבה

תחנה 4 – סלע המחלוקת

מיקום: רחבת הכניסה של כבשן סלונים – בר לוי – קרצ'מר

נושא מרכזי: יחסי היהודים והערבים במגדל צדק

תכנים:

1. יחסי היהודים והערבים עד המרד הערבי

2. המרד הערבי

3. אופן שינוע האבנים מהמחצבה

המלצות לפיתוח והמחשה:

- שימור ושיקום המבנה
- יצירת רחבת ישיבה מוצלת הצופה אל הכבשנים ואל מבנה הבטון
- הנחת פסי מתכת וקרונית דקוביל עמוסה אבנים (רצוי למצוא אופן בו הקהל יוכל לדחוף את הקרונית מצד לצד בכדי להתנסות בשינוע האבנים)
- שילוט שיעסוק בשינוע האבנים
- שילוט על גבי מבנה הבטון הכולל תמונה של המבנה לפני הריסתו וסיפור יחסי היהודים והערבים במקום לפני ואחרי המרד הערבי.
- שמע שיבקע מתוך הכבשנים
- השילוט יתייחס גם לסיפורם של היזמים היהודים

תחנה 5 – אבנים שחקו מים

מיקום: רחבת הכניסה של משרפת רבינוביץ (?)

נושא מרכזי: הפועלים והעבודה במגדל צדק

תכנים:

1. סיפורם של הפועלים

2. תיאור העבודה במחצבות והכבשנים

המלצות לפיתוח והמחשה:

- שימור ושיקום המבנה
- יצירת רחבת ישיבה מוצלת הצופה אל הכבשנים
- שמע שיבקע מתוך הכבשנים
- שילוט המספר את סיפורם של הפועלים בכפר חוצבים
- דמויות מפוסלות של פועלים בעבודה
- אזור בו הקהל יכול להתנסות בחציבה בסלע

תחנה 6 – אבן בוחרן

מיקום: משרפת גורפינקל

נושא מרכזי: כפר חוצבים ופעילות ההגנה

תכנים:

1. סיפור הקבוצות שהתיישבו בכפר חוצבים (כללי וקצר)

2. פעילות ההגנה

המלצות לפיתוח והמחשה:

- שימור ושיקום המבנה
- בחינת אפשרות כניסה אל תוך המבנה
- שמע שיבקע מתוך הכבשנים
- שילוט המספר את סיפורם של שומרי ההגנה ובראשם 'צחק שדה ואת אופן התפתחות שיטות ההגנה
- דמויות מפוסלות של נוטרים

תחנה 7 – אבן פינה

את נקודת הסיום של מסלול ההליכה מומלץ לפתח כ**מרכז מבקרים** אשר יציג את סיפור מורשת האבן בגן לאומי מגדל צדק. בנקודה זו קיימים מבנים ישנים של מפעל הבלוקים הנטוש וכן שרידים של עמדת ההגנה. הנקודה צופה אל נחל שילת ואל מחצבות מגדל צדק החדשות. הביקור כמרכז המבקרים יוכל לאפשר סיכום להליכה במסלול, פתיחה לביקור בחלק ממבני תעשיית האבן או לעמוד בפני עצמו. לאורך מסלול ההליכה יוצגו בפני הקהל הממצאים והתכנים על פי מיקומם במרחב. מרכז המבקרים יאפשר את הצגת התכנים השונים באופן כרונולוגי ובאופן תמטי וכן יאפשר את הרחבת היריעה ושימוש באמצעים שונים ללא חשש מוונדליזם של מטיילים או מפגעי מזג האוויר. מרכז המבקרים יהיה מונגש לקהל ויכול לקלוט מבקרים גם בזמנים בהם מזג האוויר לא יהיה נוח להליכה במסלול.

מיקום: מבני מפעל הבטון הנטושים

נושא מרכזי: דרך האבן – מכלול

תכנים:

1. סלע הגיר – גיאולוגיה, בית גידול, משאב וחומר גלם
2. מורשת האבן – הסיפור ההיסטורי
העמים והתרבויות השונות שהשתמשו באבן לצרכים שונים במגדל צדק (מבני קבורה, מתקנים חקלאיים, מבני מגורים, בורות מים, המצודה וכד')
3. מורשת האבן – הסיפור הטכנולוגי
התפתחות טכנולוגיות החציבה והפקת הסיד לאורך השנים
4. כפר חוצבים – תעשיית האבן היהודית
5. ההגנה
6. קרבות מלחמת העצמאות
7. הסיפור האקולוגי של הנזקים הסביבתיים ופעילויות השיקום בגן הלאומי (מסדרון אקולוגי, ציר נדידה, משק המים, איומי הפיתוח, נחל שילה וכד')

המלצות לפיתוח והמחשה:

- שיקום חצר המפעל הישן
- פיתוח נופי
- הנגשת עמדת ההגנה
- שיפוץ המבנים כך שיוכלו לשמש כמרכז מבקרים קולט קהל
- פיתוח מרכז מבקרים הכולל תצוגות וסרט העוסק במורשת האבן באתר

המלצות כלליות

- הכנת תיק תיעוד מפורט השופך אור ומספק מידע ברור על כל אחד מהשרידים לאורך המסלול. מומלץ ליצור תיק תיעוד לפני פיתוח המסלול
- הכנת תכנית שימור ושיקום למבנים
- הכשרת המבנים הנבחרים לכניסת קהל

מקורות והפניות

- רייכר מ. 1968, העמדה הקדמית, דפוס מל"ן, תל אביב
- ששון א. 2008, מגדל צדק – תיעוד כללי ארכיאולוגיה ומורשת, הקרן לחקר מישור החוף, רשות הטבע והגנים, אשקלון
- מגדל צדק בויקיפדיה -
https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%97%D7%A6%D7%91%D7%95%D7%AA_%D7%9E%D7%92%D7%93%D7%9C_%D7%A6%D7%93%D7%A7 (9.06.2016)
- כבשן סיד בתורה - <http://toraumada.blogspot.co.il/2014/01/Yitro-Lime-Kiln.html>
- אבן וסיד ממגדל צדק, כתבה מעיתון דבר 7.06.33
http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=Q8%2FuMUsgCI5A967ITea0wfp%2BYAkO8RSv031iH0XfYvNb7%2BF6lgRU4eAel81sEHhEYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1933%2f062f07&page=3&rtl=true (11.06.2016)
- אורות וצללים בכלכלה העברית, דבר, 27.09.33, כתבה הסורקת את ההתקדמות היהודית בארץ ומספרת על מחצבות סלונים – בר לוי, גרופינקל, פוגאץ ושני בתים וצריפים אחדים.
http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=Q8%2FuMUsgCI5A967ITea0wfpnD1B2Svflm4v3YlpgRd%2FiONz5YmINu%2Fj7aEUyOMOYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1933%2f092f27&page=3&rtl=true (11.06.16)
- שוד במגדל צדק, דבר, 16.02.33
http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=Q8%2FuMUsgCI5A967ITea0wVGHRy8bPgk%2Bf%2Fvt2q5TJcuV%2BvEjZ2FvV5tAWYyEpxtHYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1933%2f02f16&page=10&rtl=true (11.06.16)
- הנפקיר אוצר עבודה רב ערך, דבר, 26.05.35
http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=FSinp1CQqImErPwz%2FPvndIXt27UpHjOtCRK3EI406V30PHWEWOBNii1HmcZFOlWVYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1935%2f05%2f262f17&page=8&rtl=true (11.06.16)
- נפתחו שוב מחצבות מגדל צדק, דואר היום, 13.05.36
http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=1WQqdYlau1PtKlWQURhR3oeLWzRLBHnORPh4vsKP%2Fo0IAqvzkzskMPEW5xCRP0qhFYw%3D%3D&mode=image&href=DHY%2f1936%2f05%2f13&page=7&rtl=true (11.06.16)
- בעלי המחצבות היהודים יוצאים ממגדל צדק, דבר, 3.06.36
http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=PIX7R1W3W1FXwA7NZQQ31JmexO9d25azpaGQbzFFZFoGpAVaf%2BnXXvPDW%2FaAqlMYyW%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1936%2f062f03&page=1&rtl=true (11.06.2016)

כביש למחצבות מגדל צדק, דבר, 8.07.36

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=PIX7R1W3W1FXwA7NZQQ31FvDH0PV3aPo9uotHQxyDg3x%2B1yvqCDUSRmk09yoGHKTYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1936%2f07%2f08&page=7&rtl=true (11.06.2016)

לפתיחת מחצבות מגדל צדק, דבר, 23.07.36

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=PIX7R1W3W1FXwA7NZQQ31Os1apAM%2FyeTVSU5TYtcPcFBnAI62CRklxzzPeBAvCc3Yw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1936%2f07%2f23&page=7&rtl=true (11.06.2016)

אלימות כנופיות במגדל צדק, דבר, 12.08.36

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=PIX7R1W3W1FXwA7NZQQ31OBdxAEksg2B6WGkYAAhQRFrqdSEPA0amqDFbEJLuAWyYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1936%2f08%2f12&page=31&rtl=true (11.06.2016)

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=PIX7R1W3W1FXwA7NZQQ31B8sXgqZttv6dXPLoXjk64P4meRbbBnFPCEybl6iW2RRYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1936%2f08%2f28&page=1&rtl=true (11.06.2016)

ערבים מפריעים במחצבות מגדל צדק 03.01.37

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=96KzFMUry1ERiHgyc6%2ByBxLIs%2FiknpkZQv0LYkGWUWaxWBjCJS%2FFWTgUB%2B9vRCdGYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1937%2f01%2f03&page=7&rtl=true (11.06.2016)

הקמת ההריסות במגדל צדק, דבר, 25.03.37

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/SharedView.Article.aspx?parm=96KzFMUry1ERiHgyc6%2ByB%2BP0QJLkmlog395uNjq1m3kAlgZmWlfr6OCmHzzp%2BvonYw%3D%3D&mode=image&href=DAV%2f1937%2f03%2f25&page=1&rtl=true (11.06.2016)

מעשה גבורה של נותרים יהודים, הצופה, 1.04.38

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_Heb/sharedpages/SharedView.Page.aspx?sk=8B41D818&href=HZH/1938/04/01&page=1

ארכיון סולל בונה

הארכיון לתולדות פתח תקווה

ארכיון ראש העין

ספר: כובשים ובונים

בי"ס לאדריכלות ע"ש עזריאלי – אוניברסיטת תל אביב, 2004, תכניות לשימור.

<https://www.youtube.com/watch?v=MgrXqgVX5ys> סרטון המציג את פארק מורשת אבן הגיר במלטה.